

Research Paper

Identification and body construction of girls in youth Iranian novels.

Case study: Abbas Jahngirians' novels

Mahnaz Jokari¹, Saeed Hesampour*²

1. PostDoc Researcher at Shiraz University, Shiraz, Iran.

2. Professor of Persian Language and literature, Shiraz University, Shiraz, Iran.

Received: July 30, 2022

Accepted: November 27, 2022

Available Online: November 27, 2022

Keywords: Body, gender, body embodiment, young novel, Abbas Jahangirian.

Abstract

Body is always a connector between human and his/her experiences of world and also it is an individualizer agent in social life. The experience of Embodiment cannot happen freely without social issues interfere, power relations and discourses, especially in case of young adults it is happen easily because of his/her social understanding of social world is at first stage and it is mixed with sets of power relations such as family, school, peers and impacted by economic, cultural age and gender issues. In this study, based on sociology of body, especially in the viewpoint of Foucault about the role of power and discourses a construction of body, two realistic novel of Abbas Jahangirian Analyzed (Monster Shadow, Wake me Up When the War is over). Main concentration of this study is on main women subject and their gender representation in this novel.

The methodology is qualitative research with inductive data analysis. For this reason, social semiotics approach that analyze social and texture signs in interaction with each other has been used. Signs in three categories of bodily signs, linguistic signs and normalization signs analyzed. The results of this study show that these signs in both superstructure and infrastructure of novel, impacted and shaped by gender discourse and show a kind of feminine non subjectivity, body subordination along with inactivity of women.

Mahnaz. J :Saeed H. (2022). Identification and body construction of girls in youth Iranian novels. Case study: Abbas Jahngirians novels. *Sociology of Culture and Art*.

Corresponding author: Saeed Hesampour

Address: Professor of Persian Language and literature, Shiraz University, Shiraz, Iran.

Email: shesampour@shirazu.ac.ir.

Extended Abstract

1- Introduction:

Adolescence is undoubtedly the most sensitive period of human life; A period with physical changes and special personality traits that play a role in shaping a person's identity. But these biological changes have never occurred solely and environmental, cultural, political, social issues and generally dominant discourses have always played a role in shaping this biological experience and orientation. Especially when adolescent gender acceptance becomes a social and cultural issue and certain criteria play a role in shaping it. In the meantime, according to history, women's embodiment has been the target of these influences more than men, and sometimes it cannot be defined outside of the traditional and cultural frameworks. Adolescents who are on transition to youth, the subject's understanding of his/her body and its role in identifying and embodiment becomes more important. Especially, this field can show contradictions between the view of cultural agents and the subjectivity of teenagers. For this reason, one of the fields where the hegemony of writers or beyond that, the dominant discourse of society can be followed, is the construction of the teenager's girls body subject.

What this research deals with, considering the importance of the power in the construction of the adolescent subject, are the construction of the female body from a social point of view. In this context, according to Giddens, Mills, and Bourdieu have opinions about the extent of environmental, cultural, social and political influences on the body and knowledge of the body affected by dominant discourses. But the most important comments that can help to advance this research are related to Foucault. According to Foucault's point of view, the subject is formed in interaction with institutions, government, school, family, etc. and power relations between them

During adolescence, teenager's identity is formed in interaction with the power institutions around him/her such as family, school, peers, etc., and is influenced by /her economic, cultural, age and gender issues; For this reason, the role of power and discourse processes in the formation of the adolescent body cannot be ignored. All these are problems that sociology of the body has addressed and emphasized on the social construction of the body. In this research, two young adult novels centered on the female subject by Abbas Jahangirian have been selected. Abbas Jahangirian is one of the famous writers of realistic and social genre. These novels have analyzed based on the three main

semiotic categories of physical signs (appearance), linguistic signs, normalizing signs, in the textual and social context.

2- Methods:

This research is qualitative research. In qualitative research, by collecting data, the researcher interprets them, and it is the researcher who makes them meaningful by interpreting the data and phenomena. One of the analysis strategies or data mining method in qualitative method is inductive content analysis. In this research, we have descriptively investigated and inductively analyzed the data related to the embodiment of the female subject in the text. In this method, the collected data have been analyzed

For this reason, it can be said that in inductive qualitative research, deductive approaches are used only for the general guidance of the research. The outline of social semiotics is also not a closed and unchangeable plan; For this reason, in this research, textual and social signs, based on semiotics theorists, were chosen to can help us more towards the goals of the research. It is a social semiotics in which the context and the text are simultaneously get recognized. Social semiotics shifts its focus from mere signs to how signs are used in specific social contexts and institutions to examine how signs operate in a social space. Three main semiotic categories of physical (appearance) signs, linguistic signs, normalizing signs, have been investigated in the textual and social context of the novels. The presence or absence of these signs and the audience's ability to decoding them can help us understand the effective processes in the construction of the subjective body

3- Results:

In examining body signs, it can be said that the gender-oriented discourse plays a role in the construction of the bodies' subject, and the subjects are not outside of this discourse. We do not see a clear definition of women's appearance and clothing in novels; But the noteworthy point is that women in this discourse space are described with sexualized bodies and completely subjugated bodies, and we have the least signs of female subjects' physical capabilities. Linguistic signs are also absolutely at the service of power and gender discourse. Metaphors of the commodification of women, in the two novels "Shadow of the Monster" and "wake me up when War is over", women with a metaphorical point of view, like prey, are placed in a position of

pure submission and vulnerability, which are marked with signs (deer and hunting, Hami and Hoory, water and thirst, etc.) have been described. Most of the aforementioned examples show that there is a kind of dehumanization of women in these novels, which is included in metaphors and similes, and perhaps due to normalization as a natural thing, they are less visible.

4- Conclusion:

In these novels, we do not witness free bodies and liberation of female subjects, and beyond that, there is no action to resist against this heavily discoursed atmosphere. This atmosphere of pure surrender and giving in to the control of the family, society and tradition over the body of the female subject has been narrated in different ways throughout history; In the schema of inferior femininity, female subjects are completely surrendered to their discourse space and this pacifism somehow shows the unworthiness of women. Paying attention to the common signs in the construction of female subjectivity in two important novels by Abbas Jahangirian can provide the basis for the pathology of the way of looking at female

subjectivity in teenage novels; Because in the novel of Iranian teenagers, it is rare to witness girls with agency and professional resistance. This issue, according to the audience of these works, who are teenagers, and at the beginning of identifying and understanding literary pleasures, these constructions of teenage girls, in the theme of love and affection, can have a hidden but effective effect on teenage girls' role models. This gender-oriented view in Iranian adolescent novels is more focused on girls, and this can lead to the gender-oriented discourse gap between the stereotypical patterns of girls and boys, in the most critical period of their social life.

5- Funding

No funding has been received for conducting this research.

6- Authors' contribution

Saeed Hesampour the corresponding author of this article, is Professor of Persian Language and literature, Shiraz University, Shiraz, Iran, Iran.

7- Conflict of interests

The authors declare no conflict of interest.

برساخت بدن و هویت‌یابی دختران در رمان نوجوان ایرانی؛ بررسی موردی: آثار عباس جهانگیریان

مهناز جوکاری^۱، سعید حسام‌پور^{۲*}

۱. پژوهشگر پسادکتری زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه شیراز، شیراز، ایران.

۲. استاد زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه شیراز، شیراز، ایران.

چکیده

بدن همواره به‌مثابه رابطی میان انسان و تجربه‌ی او از جهان قرار دارد و عاملی هویت‌ساز در زندگی اجتماعی اوست. اما تجربه‌ی بدنمندی، نمی‌تواند آزادانه و بدون دخالت مسائل اجتماعی، روابط قدرت و گفتمان‌ها اتفاق بیفتد؛ به‌ویژه برای سوژه‌ی نوجوان که در ابتدای درک اجتماعی خود از جهان، در ارتباط با مجموعه‌ای از روابط قدرت، مانند خانواده، مدرسه، همسالان و متأثر از مسائل اقتصادی، فرهنگی، سنی و جنسیتی است. در این پژوهش، براساس دیدگاه جامعه‌شناسی بدن، به‌ویژه دیدگاه فوکو درباره‌ی نقش قدرت و گفتمان‌ها در برساخت بدن، دو رمان نوجوان واقع‌گرا از عباس جهانگیریان، بررسی شده‌اند؛ *سایه هیولا* و *جنگ که تمام شد بیدارم کن*. تمرکز بر بدنمندی سوژه‌های اصلی دختر و شیوه‌های بازنمایی جنسیتی و هویت‌یابی آنان در این رمان‌ها بوده است. روش پژوهش حاضر کیفی است و با استفاده از استراتژی داده‌کاوی استقرایی و روش نشانه‌شناسی اجتماعی انجام شده است. در این مسیر، بدنمندی دختران در سه دسته‌ی اصلی نشانه‌های جسمانی (ظاهری)، نشانه‌های زبانی و نشانه‌های بهنجارساز بررسی شده‌اند. یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد که این نشانه‌ها در ژرف‌ساخت و روساخت اثر، متأثر از گفتمان جنسیتی شکل گرفته‌اند و گونه‌ای ناسوژگی زنانه، انقیاد بدن را در کنار بی‌کنشی و انفعال سوژه‌ی زن نشان می‌دهند.

تاریخ دریافت: ۸ مرداد ۱۴۰۱

تاریخ پذیرش: ۶ آذر ۱۴۰۱

تاریخ انتشار: ۶ آذر ۱۴۰۱

واژه‌های کلیدی: بدن، جنسیت،

بدنمندی، رمان نوجوان، عباس

جهانگیریان.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

* نویسنده مسنول: سعید حسام‌پور

نشانی: استاد زبان و ادبیات فارسی دانشگاه شیراز، شیراز، ایران.

پست الکترونیک: shesampour@shirazu.ac.ir

۱- مقدمه و بیان مسئله

دوره‌ی نوجوانی، بدون شک حساس‌ترین دوره از زیست انسان است؛ دوره‌ای همراه با تغییرات بدنی و ویژگی‌های شخصیتی خاص که در شکل‌دهی به هویت فرد نقش دارد. اما این تغییرات زیستی هیچ‌گاه بی‌واسطه رخ نداده‌اند و همواره مسائل محیطی، فرهنگی، سیاسی، اجتماعی و در یک معنا، گفتمان‌های غالب در شکل‌دهی به این تجربه‌ی زیستی و جهت‌دادن به آن نقش داشته‌اند. به‌ویژه آنگاه که پذیرش جنسیتی نوجوان، تبدیل به مسئله‌ی اجتماعی و فرهنگی می‌شود و معیارهایی مشخص در شکل‌دهی به آن نقش ایفا می‌کنند. در این میان، بدنمندی زنانه، به روایت تاریخ، بیش از مردان آماج این تأثیرات بوده است و گاه خارج از چارچوب‌بندی‌های سنتی و فرهنگی جوامع، نمی‌توان آن را تعریف کرد (وانینی^۱، ۲۰۱۶). آنچه از این بدنمندی زنانه در آثار ادبی پرداخته می‌شود، می‌تواند نمونه‌ای باشد از تجربه‌ی زیسته‌ی زنانه همراه با محدودیت‌ها؛ چرا که آثار ادبی همواره با محدودیت‌هایی در پرداخت مواجه بوده‌اند. اما می‌توان سوژه‌های نوجوان در آثار ادبی و هنری را نمونه‌های برساخته‌ی نوجوانی در دل فرهنگ و جامعه‌ی هر دوره‌ی زمانی خاص به شمار آورد. «نوجوانی دوره‌ی تعامل‌های اجتماعی است و نمی‌توان نوجوان را تنها یک فرد تلقی کرد. فرایندهای گفتمانی^۲ و نهادهای قدرت، از اولین عوامل تأثیرگذار در شکل‌گیری سوژه‌ی نوجوان و بازنمایی آن به شمار می‌آیند» (جوکاری و حسام‌پور، ۱۳۹۹: ۱۱۵).

به‌طور کلی می‌توان بحث درباره‌ی سوژه‌ی نوجوان را از زوایای مختلفی پیگیری کرد، اما با توجه به سوژگی نوجوان که در آستانه‌ی گذار به جوانی قرار دارد، درک سوژه از بدن خود و نقش آن در هویت‌یابی و بدنمندی، اهمیت بیشتری پیدا می‌کند. به‌ویژه که این عرصه، می‌تواند نشان‌دهنده‌ی تناقض‌هایی بین نگاه‌های فرهنگی و خود سوژگی نوجوان‌ها باشد. به همین دلیل، یکی از عرصه‌هایی که می‌توان هژمونی نویسندگان یا فراتر از آن، گفتمان مسلط جامعه را پیگیری کرد، برساخت بدن سوژه‌ی زن نوجوان است.

مسئله‌ی بدن همواره مورد توجه نظریه‌پردازان در علوم مختلف بوده است؛ به‌ویژه در علوم انسانی و رشته‌هایی همچون جامعه‌شناسی، روان‌شناسی و نشانه‌شناسی. به همین دلیل، می‌توان بدن را از دیدگاه‌های مختلف بررسی کرد و اساس این مسئله را بنا بر رشته‌ی دانست. آنچه این پژوهش به آن می‌پردازد، با توجه به اهمیت مقوله‌ی قدرت در برساخت سوژه‌ی نوجوان، برساخت بدن زنانه از دیدگاه اجتماعی است. در این زمینه، به گفته‌ی کریگان، کسانی همچون گیدنز^۳، میلز^۴، بوردیو^۵ نظرهایی دارند که بر میزان تأثیرات محیطی، فرهنگی، اجتماعی و سیاسی بر بدن و شناخت بدن متأثر از گفتمان‌های غالب پرداخته‌اند (کریگان، ۱۳۹۶: ۱۳). اما مهم‌ترین نظرها که برای پیشبرد این پژوهش می‌تواند یاریگر باشند، مربوط به فوکو است. سوژه بنا بر دیدگاه فوکو، در تعامل با نهادها، دولت، مدرسه، خانواده و... و روابط قدرت بین آن‌ها شکل می‌گیرد.

«هویت به‌عنوان پدیده‌ای که دامنه‌ی آن از خصوصی‌ترین تجربیات فردی تا عمومی‌ترین حوزه‌های اجتماعی را دربر می‌گیرد، حاصل دیالکتیک خود و دیگری بوده که در میان طیفی از شبکه معنایی ذهن و ساختارهای اجتماعی و فرهنگی در حرکتی رفت‌وبرگشتی است.» (علیگو و همکاران، ۱۴۰۱: ۱۲۹). در دوره‌ی نوجوانی، هویت نوجوان در تعامل با نهادها، قدرت پیرامونش، خانواده، مدرسه، هم‌سالان و... و متأثر از مسائل اقتصادی، فرهنگی، سنی و جنسیتی او شکل می‌گیرد؛ به همین دلیل نمی‌توان نقش قدرت و فرایندهای گفتمانی را در شکل‌گیری بدن سوژه‌ی نوجوان نادیده گرفت. همه‌ی این‌ها مسائلی است که جامعه‌شناسان بدن به آن پرداخته‌اند و بر برساخت اجتماعی بدن تأکید داشته‌اند (آنگر^۶، ۲۰۲۰). «بدون شک درگیری با مسئله‌ی بدن از تاریخی طولانی در جامعه‌ی ایران مدرن برخوردار است. مسئله بودن پدیده بدن در حیات اجتماعی ایران مدرن، پرسمانی‌شدن بدن و شکل یافتن رویکردهای متعدد برای مدیریت بدن، مسئله‌ای است که ریشه در اتفاقات جامعه ایران طی

1. Vannini

2. Discourse Processes

3. Giddens

4. Mills

5. Bourdieu

6. Unger

چند دهه اخیر تاکنون دارد.» (مراقی و خانیکی، ۱۴۰۱: ۳۸). در این پژوهش، ابعاد مختلف بدنمندی سوژه‌ی زن، در نشانه‌های مختلف بررسی شده‌اند. این پژوهش در پی پاسخ به دو پرسش اصلی شکل گرفته است: ۱. آیا گفتمان جنسیت محور در بساخت بدن سوژه‌ها نقش دارند؟ ۲. بساخت اجتماعی بدن زنانه در این آثار، چه نقشی در هویت‌یابی سوژه‌های دختر نوجوان دارد؟ آیا بدن‌هایی رام و مطیع را شاهد هستیم یا بدن‌هایی آزاد از قیود اجتماعی و نقش‌های جنسیتی؟ دو رمان نوجوان با محوریت سوژه‌ی زن، از عباس جهانگیریان انتخاب شده‌اند. عباس جهانگیریان از نویسندگان معروف ژانر واقع‌گرا و اجتماعی است. انتخاب آثار او برای بررسی به چند دلیل بوده است. پیش از هر چیز وی یکی از معروف‌ترین نویسندگان در حوزه ادبیات کودک و نوجوان جامعه ایران است و چندین اثر او به زبان‌های دیگر ترجمه شده‌اند و همچنین آثار تلویزیونی و سینمایی از آثار وی اقتباس کرده‌اند. هر دو اثر یادشده ایشان جوایز مهمی در جشنواره‌های مختلف کسب کرده‌اند و در تیراژ بالا و نوبت چاپ‌های فراوان به چاپ رسیده‌اند. به‌گونه‌ای که رمان جنگ که تمام شد بیدارم کن به انتخاب و بررسی بسیاری از کارشناسان ادبیات کودک و نوجوان به عنوان یکی از رمان‌های نوجوان برتر دهه ۸۰ شمسی انتخاب شده است. در واقع آثار او فراتر از یک اثر ساده متنی، بلکه وارد حوزه گفتمانی شده‌اند. در نتیجه این نویسنده و دو اثر بارز ایشان سایه هیولا و جنگ که تمام شد بیدارم کن انتخاب شدند تا بر اساس سه دسته نشانه‌شناختی اصلی نشانه‌های جسمانی (ظاهری)، نشانه‌های زبانی، نشانه‌های بهنجارساز، در بافت متنی و اجتماعی آثار بررسی شوند.

۲- پیشینه پژوهش

۲-۱- مبانی

در این بخش، سعی می‌شود ابتدا پژوهش‌هایی که در این عرصه راهگشا بوده‌اند عرضه شود و سپس مباحث نظری ارائه شود و حساسیت نظری محققان شکل گیرد.

البرزی و احمدی (۱۳۹۴)، تصویر بدن را در دو رمان نوجوان هستی و دو خرما‌ی نارس بررسی کرده‌اند. در این پژوهش، هویت جنسیتی، هیجان، تفکر انتقادی، تفکر انتزاعی و زبان، از مؤلفه‌های فهم خودپنداره و قدرت بدنی، زیبایی بدنی، پوشش و تغذیه، از مؤلفه‌های ادراک جسمانی دانسته شده‌اند. نویسندگان با دیدی روان‌شناختی، به بررسی ادراک جسمانی نوجوانان از بدن خویش پرداخته‌اند. آن‌ها با دو مؤلفه فهم خودپنداره و ادراک جسمانی، به بررسی رمان‌ها پرداخته‌اند. ادراک جسمانی، برداشتی است که فرد از بدن خویش دارد و خودپنداره درباره درونی کردن احساساتی است که فرد درباره شخصیت خود، از داخل و خارج کسب می‌کند. رویکرد نویسندگان این مقاله، برخلاف مقاله حاضر که بیشتر اجتماعی است، بر اساس نظریات روان‌شناختی است.

بهمدی مقدس، زرکانی و یعقوبی جنبه‌سرایبی (۱۳۹۵)، به بررسی جنبه‌های فرهنگی و اجتماعی بدن در شعر فارسی کودک پرداخته‌اند. پژوهشگران معتقدند که سامان‌دهی بدن‌ها علاوه بر بعد زیستی و بیولوژیکی، بر حسب شیوه‌های جنسیتی القا شده از سوی نیروهای فرهنگی هر جامعه است. آن‌ها معتقدند با وجودی که بدن سامان‌دهنده‌ی زندگی اجتماعی افراد است، اما همواره بعد اجتماعی و فرهنگی بدن، بر بعد بیولوژیکی آن غالب می‌شود. سامان‌دهی بدن بر اساس تقسیم‌بندی‌های جنسیتی نیز از جانب نیروهای فرهنگی هر جامعه شکل می‌گیرد. در این پژوهش به تفاوت‌های جامعه‌شناختی در نمایش بدن، «بدن آرمانی» و «بدن مطلوب»، منطبق با الگوهای فرهنگی و جنسیتی، بر اساس روش پدیدارشناسی تجربی پرداخته‌اند. نتایج این پژوهش نشان می‌دهد که الگوی فرهنگی سامان‌دهی بدن در شعر کودک و نوجوان، بیشتر با جهان سنتی ایرانی هماهنگ است که بر اساس نقش‌های توزیع‌شده‌ی جنسیتی شکل گرفته است.

بی‌نظیر (۱۳۹۸)، با رویکرد جامعه‌شناسی بدن و با تکیه بر اندیشه‌های فوکو، به بررسی تأثیر تکنولوژی انضباطی در بساخت بدن در داستان‌های مدرسه پرداخته است. نویسنده معتقد است هر گفتمانی، بدنی متفاوت و مطلوب خویش را بازنمایی می‌کند. او معتقد است که جامعه‌شناسی بدن، بدن فرهنگی و گفتمانی، بدن را همچون پدیده‌ای فرهنگی و اجتماعی تحلیل و بررسی می‌کنند. این پژوهش نشان می‌دهد چگونه تکنولوژی‌های انضباطی در داستان‌های مدرسه، با تکیه بر اصل رؤیت‌پذیری/ سراسر

بینی با مهندسی ساختمان مدرسه، بر جزئی‌ترین رفتارهای بدنی در هر مکانی نظارت دارد. چراکه نویسنده معتقد است مدرسه (نهاد آموزشی) یکی از نهادهای قدرتمندی است که عادت‌واره‌های بدنی تحمیل شده‌اش، در سوژه نهادینه می‌شود. به‌همین دلیل از اهمیت زیادی برای بررسی و پژوهش برخوردار است. این تکنولوژی انضباطی و خطاب‌های حیوانی، منجر به سوژه‌شدگی دانش‌آموزان می‌شود و آن‌ها با ریخت بدنی جدید، باور می‌کنند که کودن، احمق و بی‌شعورند. از دیدگاه نویسنده، مدرسه در این آثار بیشتر شبیه به زندان است و دانش‌آموزان، مجرمانی که تنبیه می‌شوند. رفتارها و نظارت‌های این‌چنینی بر بدن، امکان بروز خلاقیت را در این افراد از بین می‌برد.

در خارج از ایران نیز پژوهش‌هایی به بررسی بدن در آثار کودک و نوجوان پرداخته‌اند که به چند مورد مرتبط با این پژوهش اشاره می‌شود. نیکولایوا^۱ (۲۰۱۶)، در مقاله خود به بررسی برخی از روندهای جاری در تحقیقات بین‌المللی ادبیات کودکان پرداخته است. او به این نتیجه رسیده است که در تحقیقات ادبیات کودکان در قرن بیست‌ویکم، نظریه‌های فرهنگی همچون جنسیت، طبقه، نژاد و گرایش جنسی، رویکردهای ثمربخشی برای داستان‌های کودکان ایجاد کرده‌اند و نظریه‌های روان‌کاوانه، راه‌هایی برای بازنمایی دوران کودکی از طریق فرافکنی درونیات بزرگسالان کشف کرده‌اند. اما وجود فیزیکی کودکان، متأثر از مسائل اجتماعی و روانی ساخته‌شده، همچنان مبهم است. او معتقد است نقدهایی همچون پسا‌انسان‌گرایی، بر روی بدن کودکان و محیط تمرکز دارند.

بیکراسپری و جرارهولز^۲ (۲۰۰۳)، به بازتاب هنجارهای زیبایی زنانه در افسانه‌های برادران گریم، همچون سیندرلا، سفیدبرفی و زیبایی خفته پرداخته است. نویسندگان این پژوهش معتقدند که در این آثار، زیبایی زنانه برجسته شده است و زیبایی زنانه موضوعی غالب در این آثار تلقی می‌شود. آن‌ها به این نتیجه رسیده‌اند این نوع داستان‌ها در طول تاریخ نیز بیشتر زنده مانده‌اند. تیلور^۳ (۲۰۰۳)، در مقاله‌ی خود به بررسی کلیشه‌های جنسیتی در آثار برگزیده‌ی کودکان پرداخته است. او در پژوهش خود، تمرینی را پیشنهاد داده است تا کودکان با کشف کلیشه‌های پنهان در این آثار، از طریق متن، نمادها، کاراکترها، رنگ‌ها و مضامین اصلی، به این مسئله پی ببرند که هویت جنسی آن‌ها توسط رسانه‌ها شکل گرفته است.

همان‌طور که بررسی‌ها نشان می‌دهد، پژوهش درباره‌ی بدن در ادبیات کودک و نوجوان ایران بسیار نوظاست و عرصه‌های زیادی برای پژوهش در این زمینه دارد. به‌ویژه در حوزه‌ی رمان نوجوان و بحث سوژگی زنانه، چنین پژوهش‌هایی می‌تواند در ادامه‌ی مسیر تولید محتوا برای نوجوانان راهگشا باشد. این پژوهش در نظر دارد بحث جنسیت زنانه و هویت‌یابی را، از زاویه‌ی بررسی بدن، در رمان نوجوان ایران بررسی کند که نیازمند بررسی دقیق و هدفمند است تا با نشان دادن ژرف‌ساخت این آثار، زمینه‌ای برای نگاه انتقادی به آثار پس از آن فراهم شود.

۲-۲: ملاحظات نظری

نقش بدن در شکل‌دهی به زندگی هر انسانی انکارناپذیر است؛ هرگونه تفکر، صحبت کردن، غذا خوردن، قدم زدن، کار و زندگی با دیگران، همگی نمودهایی از بدنمندی انسان‌ها هستند. بدنمندی، تجربه‌ی زیسته‌ی انسان‌هاست؛ مجموعه‌ی کنش‌ها و احساساتی که از طریق بدن تجربه می‌کند. آنچه این روزها پذیرش آن ناگزیر است، نقش اندیشه‌ها، سنت‌ها، سیاست‌ها، رسانه، فرهنگ و... بر شکل‌دهی به بدنمندی انسان‌هاست؛ تجربه‌ای که نمی‌توان آن را فردی و خارج از مدار اجتماع مطالعه کرد. به همین دلیل، بدن به‌مثابه رابطی میان انسان و محیط پیرامونش، می‌تواند محلی برای تولید گفتمان‌ها و معناهای متفاوت باشد. درواقع، بدنمندی تجربه‌ی فرد از زندگی با بدن جسمانی خویش است؛ همان‌طور که انسان، تجربه‌هایی همچون لذت و درد را از راه بدن تجربه می‌کند.

1. M Nikolajeva

2. Lori Baker-Sperry, Liz Grauerholz

3. Frank Taylor

ریشه‌های فلسفی تمرکز بر بدنمندی را در پدیدارشناسی قرن بیستم و در اندیشه‌ی مرلوپونتی می‌توان پی گرفت که به وجوه بدنمندی انسان می‌پردازد و پس از آن در اندیشه‌های مارکس و انگلس درباره‌ی بدن کارگر در جامعه‌ی سرمایه‌داری، دورکیم درباره‌ی بدن‌های مقدس و نامقدس، تحلیل وبر از بدن‌های پارسا. (کریگان، ۱۳۹۶: ۱۱) پس از آن، کسانی همچون نوربرت الیاس، اروینگ گافمن، میشل فوکو، پی‌یر بوردیو، ژان بودریار، ژولیا کریستوا، سوزان سانتاک درباره‌ی فضای گفتمانی و بازنمایی بدن و مسائل فرهنگی و اجتماعی به نظریه‌پردازی پرداختند که همگی جنبه‌هایی از جامعه‌شناسی بدن را دربر می‌گیرد. اما آنچه در رابطه با سوژه‌ی نوجوان و زیست اجتماعی او بیشتر اهمیت دارد، رابطه‌ی بدن سوژه با قدرت‌ها و گفتمان‌هاست.

بدن هر فرد، از دوران کودکی، درون بافتی از معانی و نشانه‌های گوناگونی که احاطه‌اش کرده‌اند، شکل می‌گیرد و از سوی گروه‌های اجتماعی که به آن‌ها تعلق دارد، ساختار می‌یابد. دوران کودکی و نوجوانی، از دورانی هستند که بدن فرد کمترین استقلال معنایی را دارد و بیشتر تحت کنترل نیروهای اجتماعی قرار می‌گیرد. به همین دلیل، گروه‌های اجتماعی که به آن‌ها تعلق دارد و مجموعه‌ی ارزش‌ها و سنت‌ها، به‌طور مستقیم و غیرمستقیم در تعریف کودک و نوجوان از بدن خود نقش دارند. همین مسئله، اهمیت بررسی بدن و نوع بازتعریف آن در کودکی و نوجوانی را صدچندان می‌کند؛ زیرا یکی از راه‌های «هویت‌یابی» بدن هر فرد است.

در عصر کلاسیک، بدن به‌منزله‌ی ابژه و آماج قدرت مورد توجه قرار گرفت؛ بدنی که دستکاری و اداره می‌شود، تربیت و رام می‌شود، بدنی که اطاعت می‌کند، پاسخ می‌دهد و مهارت می‌یابد. این بدن قابل تغییر و تکمیل است و این قدرت‌ها هستند که ممنوعیت‌ها و اجبار را بر بدن تحمیل می‌کنند. این روش‌های کنترل کنش‌های بدن، از دیدگاه فوکو، رابطه‌ی اطاعت-فایده‌مندی را تحمیل می‌کند که می‌توان آن را انضباط نامید تفاوت فنون انضباطی با ضابطه‌های مالکیت و تسلط بر بدن، مانند برده‌داری، بر این بود که خود را از این مناسبات پرهزینه و خشن رها کرده، اما به همان اندازه از مزایای آن برخوردار بوده است. به‌نوعی می‌توان گفت، انضباط قدرت را از بدن جدا می‌کند و آن را به سمت انقیاد می‌کشد. این انضباط از دید فوکو به‌گونه‌های مختلفی شکل می‌گیرد، از تنبیه‌ها، بدن‌های رام، مراقبت‌های بهنجارسازی، حبس، سراسربینی و... (فوکو، ۱۴۰۰: ۲۱۴).

میشل فوکو بر بدن گفتمانی و فناوری‌های مراقبتی تأکید دارد. از نظر او، بدن در کانون پیکربندی‌های راهبردی و نظارتی قدرت در جامعه است و قدرت همواره پیرامون قاعده‌مندی بدن دور می‌زند. این همان چیزی است که بدن را تبدیل به ابژه‌ای برای انطباق با محیط اجتماعی پیرامونش می‌کند. این سیستم‌های نظارت، به شیوه‌های مختلفی اعمال می‌شوند؛ نظارت عرفی و قاعده‌مندی عادات اجتماعی، از راه قاعده‌مندی بدن اعمال می‌شوند و به‌گونه‌ای این نهاد‌های نظارتی و سنت‌ها، نیازمند بدن‌های ابژه‌ای برای درونی کردن نظام‌های نظارتند (کریگان، ۱۳۹۶: ۱۰۵ تا ۱۰۷).

از مسائل بسیار مهم در بررسی سوژه‌ی نوجوان نیز مسئله‌ی بدنمندی^۱ است؛ زیرا مفهوم بدن و برداشت هر فرد از آن، متأثر از عوامل اجتماعی پیرامون هر فرد شکل می‌گیرد. جامعه‌شناسی بدن^۲، سال‌هاست که چگونگی تأثیرپذیری بدن را از نیروهای اجتماعی بررسی می‌کند و به این اصل کلی پایبند است که بدن چیزی نیست که به‌صورت فردی به ما تعلق داشته باشد، بلکه بدن ما از تجربه‌های اجتماعی ما و هنجارها و ارزش‌های گروه‌هایی که به آن‌ها تعلق داریم، تأثیر می‌پذیرد. (گیدنز، ۱۳۹۴: ۲۱۱) مجموعه‌ای از کنش‌های هر فرد، چهره، نحوه‌ی پوشش، طرز صحبت کردن و... از اجتماع پیرامون او تأثیر گرفته و بر آن تأثیر می‌گذارد. «جامعه‌شناسی بدن، شاخه‌ای از جامعه‌شناسی است که به‌طور خاص به مفهوم بدنمندی، به‌مثابه پدیده‌ای اجتماعی، موضوعی نمادین، یک بازنمود و عاملی برای تخیل می‌پردازد. این شاخه همواره به یادمان می‌آورد کنش‌های سازنده در متن زندگی روزمره، از ساده‌ترین شکل تا پیچیده‌ترین آن‌ها، نیازمند دخالت و عامل بدنی هستند.» (لوپروتون، ۱۳۹۶: ۱۳). به‌همین دلیل، بسیاری از نظریه‌پردازان همچون ویلرمه^۳، بوره، مارکس و انگلس^۴، معتقدند بدن به خودی خود و به‌صورت ضمنی، یک

1. embodiment

2. sociology of body

3. Villerme

4. Engels

داده‌ی فرهنگی است. (لوبروتون، ۱۳۹۶: ۲۵) و مفهوم بدن و شناخت هر فرد از بدن خود، از جامعه‌ای به جامعه‌ی دیگر متفاوت است.

آنچه را ما رفتارهای طبیعی بدن فرض می‌کنیم، در واقع از طریق آموزش به ما منتقل شده و بنابراین، بار فرهنگی دارد. بدن‌های ما از جهت طبقه، جنسیت و قومیت^۱، به‌طور اجتماعی و فرهنگی برساخته می‌شوند (زرقانی، ۱۳۹۸: ۳۲). بدن را نمادی از جامعه می‌دانند و جامعه را نماد بدن، به‌همین دلیل، برداشت افراد از بدن خود و کارکردهای بدن در جوامع مختلف باهم متفاوت است. (موسوی، ۱۳۹۷: ۱۸) به‌همین دلیل، جامعه‌شناسی بدن به‌دنبال آن است تا تأثیر وابستگی‌های فرهنگی اجتماعی بر بدن را بررسی کند. پژوهشگرانی همچون میشل فوکو و ژان بوردیاری^۲، در مطالعات خود به جامعه‌شناسی بدن پرداخته‌اند که در این پژوهش، به‌دلیل تمرکز بر دیدگاه‌های میشل فوکو، بیشتر نظرات این نظریه‌پرداز در این زمینه بیان خواهد شد. فوکو بر تأثیر نیروهای قدرت و گفتمان‌ها بر بدن، تأکید دارد. بدن یکی از ملاک‌هایی است که برداشت فرد از آن، به شکل‌دهی هویت او می‌انجامد. به‌ویژه در رمان نوجوان که سوژه‌ی اصلی آن در مرحله‌ی بلوغ و در گذار از نوجوانی به جوانی قرار دارد. به عقیده‌ی فوکو «بدن را باید کانون شماری از فشارهای گفتمانی تلقی کرد: بدن پایگاهی^۳ است که گفتمان‌ها در آن مستقر می‌شوند؛ بدن جولانگاه مبارزه با گفتمان‌هاست.» (میلز، ۱۳۹۲: ۱۳۲). او بدن را یکی از پایگاه‌های کشاکش‌های گفتمانی می‌داند که در آن، هم قدرت اعمال می‌شود و هم در برابر قدرت، مقاومت به عمل می‌آید. فوکو همچنین معتقد است که «یکی از نخستین پیامدهای قدرت این است که بدن‌های خاص، حالت‌هایی خاص، گفتمان‌هایی خاص، امیالی خاص، هویت افراد را برسانند و آن‌ها را به‌عنوان فرد شکل دهند.» (میلز، ۱۳۹۲: ۱۳۴)

این صاحب‌نظر بر این باور است که این کنترل و انضباط بدن، در دست گروه خاصی نیست و در فرایند قدرت غیرمتمرکز، میان افراد جامعه وجود دارد: «آنجا که بدن انسان را تجسم می‌کند، نشانه‌ای از فرد، مرز او و نوعی حصار است که از دیگران متمایزش می‌کند. بدن محسوس‌ترین خطی است که کنشگر را به‌محض آنکه پیوندهای اجتماعی و بافت‌های نمادین حامل معنا و ارزش از او فاصله می‌گیرند، مشخص می‌کند. بنابر گفته‌ی دورکیم، بدن عامل فردیت یافتن است.» (لوبروتون، ۱۳۹۶: ۱۸)

یکی از رویکردهای مهم در بررسی جامعه‌شناسی بدن، نقش جنسیت و ارزش‌ها در شکل‌گیری بدن است که به‌ویژه در رمان نوجوان، با توجه به روند هویت‌یابی جنسیتی نوجوانان، اهمیت بسیاری دارد. در رویکرد جنسیتی، آنچه اهمیت دارد این است که مفهوم زن و مرد بودن، تنها مفاهیمی زیستی تلقی نمی‌شوند، بلکه انسان‌ها، در فرایند اجتماعی شدن در فرهنگ‌های مختلف، مفاهیم و سبک زندگی مربوط به هر جنسیت را می‌آموزند. این قالب‌های نمادین و الگوها، محدودیت‌هایی را برای هر جنسیتی پدید می‌آورند. «جنسیت به افکار و مفاهیمی درباره‌ی زنانگی و مردانگی مربوط می‌شود که به‌صورت اجتماعی برساخته می‌شوند و ضرورتاً محصول مستقیم جنس زیست‌شناختی فرد نیست. تمایز میان جنس و جنسیت، تمایزی بنیادی است، چون بسیاری از تفاوت‌های میان مذکر و مؤنث‌ها، اصل و منشأ زیست‌شناختی ندارد.» (گیدنز، ۱۳۹۴: ۱۵۶)

در این میان، کودکان و نوجوانان، در فرایند اجتماعی شدن، هنجارها و توقعات جنسیتی مربوط به خود را درونی می‌کنند؛ آموزش‌ها، رسانه‌ها، والدین و... نقش مؤثری در این امر دارند. آن‌ها با تشویق و ترغیب یا منع و نهی، کودکان و نوجوانان را برای پذیرش نقش‌های جنسیتی^۴ متناسب با هر فرهنگ، آماده می‌کنند. یکی از رسانه‌های مدرن در این زمینه رمان نوجوان است که فرایندهای گفتمانی را شکل می‌دهد. به‌گونه‌ای که در سال‌های اخیر تیراژ و حجم تولید اثر در این زمینه روزافزون گشته و بسیاری از نوجوانان را درگیر خود کرده است. به‌همین دلیل در این پژوهش سعی خواهیم کرد بدنمندی دختران در فرایندهای گفتمانی را بررسی کرده و نشان دهیم که چگونه بدن دختر نوجوان به لحاظ نشانه‌های جسمانی (ظاهری)، نشانه‌های زبانی و نشانه‌های بهنجارساز هویت‌یابی و بدنمندی می‌شود.

1. ethnicity

2. Jean Baudrillard

3. status

4. gender roles

۳- روش پژوهش

این پژوهش از نوع پژوهش‌های کیفی است. در پژوهش کیفی، پژوهشگر با گردآوری داده‌ها، به تفسیر آن‌ها می‌پردازد و این پژوهشگر است که با تفسیر داده‌ها و پدیده‌ها، آن‌ها را معنادار می‌کند. «تحقیق کیفی مستلزم کاربرد و گردآوری طیفی از مواد تجربی، مطالعه‌ی موردی، تجربه شخصی، درون‌نگری، داستان زندگی، مصاحبه، متون مشاهده‌های تاریخی و تصویری است که لحظه‌ها و معانی عادی و چالش‌برانگیز در زندگی افراد را تشریح می‌کند.» (محمدپور، ۱۳۹۲: ۹۴)

یکی از راهبردهای تحلیل یا روش داده‌کاوی در روش کیفی، تحلیل محتوای استقرایی^۱ است. در این پژوهش، به صورت توصیفی به بررسی و تحلیل استقرایی داده‌های مربوط به بدنمندی سوژه‌ی زن در درون متن پرداخته‌ایم. در این روش، داده‌های گردآوری شده واکاوی شده‌اند. در راهبرد استقرایی «غوطه‌وری در جزئیات و خصوصیات داده‌ها برای کشف الگوها، تم‌ها و روابط متقابل مهم است؛ با کاوش آغاز می‌شود و سپس تأیید صورت می‌گیرد، با اصول تحلیلی راهنمایی می‌شود تا با قواعد صوری، با یک ترکیب خلاق خاتمه می‌یابد.» (محمدپور، ۱۳۹۲: ۹۵)

به همین دلیل می‌توان گفت در پژوهش کیفی از نوع استقرایی، از رویکردهای قیاسی، صرفاً جهت راهنمای عمومی تحقیق استفاده می‌شود. (همان، ۹۷) طرح کلی نشانه‌شناسی اجتماعی نیز طرحی بسته و غیرقابل تغییر نیست؛ به همین دلیل، در این پژوهش نشانه‌هایی متنی و اجتماعی، براساس نظر نظریه‌پردازان نشانه‌شناسی، انتخاب شدند که بتوانند ما را بیشتر در مسیر رسیدن به اهداف پژوهش یاری رسانند. به‌طور کلی پژوهش کیفی را مانند چتری می‌دانند که روش‌های مختلفی را در زیر خود جای داده است. یکی از این روش‌های کیفی که دارای سنتی نظری نیز هست، نشانه‌شناسی است. در دو دهه‌ی اخیر، روش‌شناسان بر ابعاد نشانه‌شناختی متون نوشتاری، به مثابه واقعیتی اجتماعی تأکید کرده‌اند.

ایده‌ی اساسی این روش آن است که جلوه‌های ظاهری، معنای خود را از ساختارهای زیرین می‌گیرند. از این رو، استفاده از این روش، برای بررسی زبان‌شناختی متون، اعم از یک متن نوشته‌شده یا میدان مطالعه‌شده در روش‌های کیفی، بسیار مفید و مرسوم است (میشل، ۱۹۹۳). هدف این روش، یافتن مکانیسم‌هایی است که معنا را تولید می‌کنند. (محمدپور، ۱۳۹۲: ۱۱۵)

رویکرد مدنظر در این پژوهش، همان‌طور که گفته شد، نشانه‌شناسی اجتماعی است که در آن هم‌زمان به بافت زمینه‌ای و متن اثر توجه می‌شود. زبان، واقعیتی اجتماعی است که در آن نشانه‌ها در تعامل با فرهنگ و اجتماع سنجیده می‌شوند. برای همین منظور، نقش‌گرایانی همچون هالیدی^۲ در بررسی‌های زبانی، هم‌زمان به جنبه‌ی فردی و اجتماعی زبان نظر دارند و متن را فرایندی اجتماعی‌نشانه‌ای می‌دانند. به باور آن‌ها، معنا یک فرآیند اجتماعی بین‌الذاتانی است. به همین دلیل، هلیدی، نشانه‌شناسی اجتماعی را مطالعه‌ی جنبه‌های مختلف معنا، از نظر نظام نشانه‌ها و ابعاد اجتماعی آن می‌داند:

هنگامی که می‌گوییم اجتماعی‌نشانه‌شناختی، در واژه نخست، به سادگی به تعریف یک نظام اجتماعی یا فرهنگ، به عنوان نظامی از معانی اشاره می‌کنم. اما همچنین قصد من تفسیر خاص‌تری از واژه اجتماعی است که بیانگر این است که ما به‌طور ویژه‌ای با روابط میان زبان و ساختار جامعه که جنبه‌ای از نظام اجتماعی است، به نحو خاصی در ارتباط هستیم (هلیدی و حسن، ۱۳۹۵: ۳۹).

نشانه‌شناسی اجتماعی، تمرکز خود را از نشانه‌های صرف، بر چگونگی به‌کارگیری نشانه‌ها در بافت‌ها و نهادهای اجتماعی خاص منطبق می‌کند تا چگونگی کارکرد نشانه‌ها را در فضایی اجتماعی بررسی کند. بسیاری از نشانه‌شناسان بعد از سوسور، بر اهمیت صورت‌های اجتماعی در تحلیل معنا و فرایند معناسازی صحنه گذاشتند و روند نشانه‌شناسی را از بررسی صرف نشانه‌ها، با بافت اجتماعی منطبق ساختند. از جمله ولوشینوف^۳ که از پیشروان نشانه‌شناسی اجتماعی است، معتقد است: «نشانه‌ها

1. inductive content analysis

2 - Halliday

3 - Voloshinov

نمی‌توانند جدای از صورت‌های عینی مبادلات اجتماعی تصور شوند... و به عبارتی دقیق‌تر، نمی‌توانند بدون آن وجود داشته باشند. از این رو، منابع در نشانه‌شناسی اجتماعی، دال‌ها کنش‌های قابل مشاهده و اشیایی هستند که به حوزه ارتباط اجتماعی کشیده شده‌اند.» (ون لیوون، ۱۳۹۵: ۲۶).

به‌طور کلی می‌توان گفت، این رویکرد، هم‌زمان به جنبه‌ی ذهنی فردی، جنبه‌ی اجتماعی و جنبه‌ی متنی نظر دارد. به همین دلیل، معنا در بافت اجتماعی و شرایط خاص زمانی و مکانی موقعیتی، تاریخی و فرهنگی و در ارتباط با افراد دیگری، تولید و بازتولید می‌شود و باید هر متن نه با ترکیب‌های دستوری مجزا، بلکه در ارتباط و تعامل با بافت اجتماعی آن سنجیده شود. در نشانه‌شناسی اجتماعی است که هم‌زمان به بافت زمینه‌ای و متن اثر توجه می‌شود.

در این رویکرد، «معنا برآیندی از هم‌کنش پارامترهای مختلفی است که بخشی از آن درون‌متن، بخشی ناشی از بیناکنش تولیدکننده و خوانشگر متن و بخشی متأثر از بافت بلافصل و شرایط اجتماعی فرهنگی است که هیچ‌کدامشان را نمی‌توان به راحتی از یکدیگر جدا کرد، یعنی معنا فرآورده‌ی فرایند پیوندها یا رابطه‌هاست، پیوندهایی که به بیان متعارف در زبان‌شناسی و نشانه‌شناسی، در دو محور هم‌نشینی و جانشینی میان سازه‌های مختلف برقرار می‌شود.» (ساسانی، ۱۳۸۹: ۶۲).

زبان و امور اجتماعی، درهم‌تنیده و در هم‌کنش باهم بررسی می‌شوند و نشانه‌های زبان، به مثابه زبان در کاربرد، نتیجه‌ی فرایندهای اجتماعی خواهند بود و جدا از آن بررسی نخواهند شد. می‌توان گفت، این نشانه‌ها در متن، تابع قواعدی اجتماعی هستند که می‌تواند به گفتمان حاکم در متن دامن بزند یا آن را بازنمایی کند. به همین دلیل، در این پژوهش نیز نشانه‌ها و رمزگان‌های متن و تأثیر آن‌ها در شکل‌دهی و برساخت بدن و هویت نوجوان بررسی شده است. برای این منظور، نشانه‌های مشخص متنی و اجتماعی، بررسی شده‌اند.

از ترکیب دسته‌بندی‌های مختلف درباره‌ی نشانه‌ها، سعی کردیم نشانه‌هایی را انتخاب کنیم که هر چه بیشتر بتواند با تمرکز بر سوژه، ما را در جهت هدف پژوهش رهنمون سازد. سه دسته نشانه‌شناختی اصلی نشانه‌های جسمانی (ظاهری)، نشانه‌های زبانی، نشانه‌های بهنجارساز، در بافت متنی و اجتماعی آثار بررسی شده‌اند. بودن یا نبودن این نشانه‌ها و توانایی مخاطب در رمزگشایی از آن‌ها، می‌تواند ما را در درک فرایندهای مؤثر در برساخت بدن سوژه، یاری کند.

۴- تحلیل یافته‌ها

یافته‌های پژوهش در سه دسته نشانه‌شناختی عمده ارائه می‌شود. ابتدا نشانه‌های جسمانی ارائه خواهد شد، سپس نشانه‌های زبانی و در نهایت نشانه‌های بهنجارساز ارائه خواهد شد.

۴-۱- نشانه‌های جسمانی (ظاهری)

شاید بتوان گفت نخستین زمینه‌ی آشنایی ما با ویژگی‌های سوژه، بررسی نوع نشانه‌های جسمانی است که از او در متن آمده است. از این طریق بیشتر می‌توان فهمید که نویسنده تا چه اندازه به ابعاد گوناگون سوژه پرداخته است. آنجا که انسان، بدن خود را تجسم می‌کند، نشانه‌ای از فرد، مرز او و نوعی حصار است که از دیگران متمایزش می‌سازد. بدن محسوس‌ترین خطی است که کنشگر را به محض آنکه پیوندهای اجتماعی و بافت‌های نمادین حامل معنا و ارزش از او فاصله می‌گیرند، مشخص می‌کند. بنا بر گفته‌ی دورکیم، بدن عامل فردیت یافتن است (لو بروتون، ۱۳۹۶: ۱۸).

گفتنی مهم در بررسی این رمان‌ها این است که ما با کمترین نشانه‌های بدنی از سوژه‌ها روبرو می‌شویم و این مسئله برای سوژه‌های زن پررنگ‌تر است؛ چون کمتر می‌توان خارج از نشانه‌های ارزشی که سوژه را احاطه کرده، با مفهوم بدنمندی سوژه‌ی زن مواجه شد. در این بخش، برای دسته‌بندی بهتر، نشانه‌های برآمده از رمان‌ها را در چند دسته‌ی کلی ۱. توانمندی بدنی و ۲. کنش‌مندی و نشانه‌های فیزیکی (زیبایی) تقسیم کرده‌ایم تا بتوان به تصویری روشن‌تر از برساخت بدن سوژه‌ها رسید.

۱. توانمندی بدنی

در رمان *سایه هیولا*، مارال دختری شانزده‌ساله است که در ده‌سالگی مادر خود را از دست داده است و در پارک وحش گلستان در کنار پدر، برادر و پدربزرگش، در محیطی کاملاً مردانه زندگی می‌کند. پدر مارال محیط‌بان است و اولویت او نگرهبانی از پارک وحش گلستان است. مارال که دختری تنهاست، مسئولیت رسیدگی به خانواده را نیز برعهده دارد و ناخودآگاه همه‌ی نشانه‌ها مارال را به سمت پرکردن نقش مادری ارجاع می‌دهد. در رمان *سایه هیولا*، بدن، ظاهر و پوشش مارال به‌طور مستقیم توصیف نمی‌شود؛ اما می‌توان با نشانه‌هایی درون متن، به برداشت و دیدگاه راوی در روایت وضعیت ظاهری مارال پی برد. در واقع مارال را می‌توان از نگاه دیگران شناخت. مارال دختری قوی است که می‌کوشد بار سنگین رسیدگی به خانواده و حیوانات دیگر را به‌دوش بکشد. کنش‌هایی که از او روایت می‌شود، نشان‌دهنده این است که مارال ظرفیت‌های بدنی بالایی دارد: در سوارکاری ماهر است و حتی از برادرش پیشی می‌گیرد: «مارال در سوارکاری چیزی از تایماز کم ندارد. اسبش بادپا هم کم از تندر نیست، اما راهی به مسابقه‌ها ندارد» (جهانگیریان، ۱۳۹۴: ۲۱). راوی در کمتر جایی از رمان به این قدرت بدنی مارال پرداخته و بیشتر بر توان او در رسیدگی به مسائل خانه تمرکز کرده است. شاید همان‌طور که در عمل به‌دلیل سیاست‌های جنسیتی نادرست، راهی به مسابقات ندارد، راوی کمتر خواسته بر ابعاد دیگر توانمندی وجودی سوژه بپردازد. در این رمان، کمتر بر فعالیت‌های بدنی مارال تأکید شده که البته می‌توان آن را به جنسیت مارال پیوند داد و محدودیت‌هایی که به‌دلیل دختر بودن برای او پیش می‌آید؛ مانند منع رفتن به مسابقات سوارکاری باوجود مهارت داشتن. نوع روایت رمان نیز به‌گونه‌ای است که کمتر بر این بُعد توانایی جسمی مارال تمرکز دارد.

شاید کمترین نمودها را در توصیف افرا از مارال بتوان شناخت: «میمیک صورتت بت [چهره خنثی و سرد و بدون عاطفه] نیست. بازی داره، سوارکاری بلدی، فرزند و چابکی، اعتمادبه‌نفس داری، خجالتی نیستی، خوش‌چهره‌ای، خیلی کتاب خوندی و فیلم دیدی، صدا داری، باهوشی، گیر و گرفت نداری، راحت و روانی، ما به این‌ها می‌گیم استعداد» (همان، ۴۵). مجموعه این ویژگی‌ها بیانگر زیبایی و توانمندی مارال است. اما برانگیخته شدن نگاه‌ها به او، (شاید به‌دلیل همین زیبایی)، باعث تأکید بیش از حد بر زیبایی او شده و به‌نوعی بدن او را به بدنی جنسی شده فرو کاهیده است.

در رمان جنگ که تمام شد بیدارم کن، ما کمتر نشانی از توانمندی‌های بدنی سوژه‌ی زن می‌بینیم. بخشی که از روایت حذف شده است. این رمان، داستان زندگی پسری آبادانی است به‌نام حامی که پس از اینکه پدر و مادرش را در بمباران جنگ از دست می‌دهد، با مادربزرگش به قم مهاجرت و در آنجا زندگی می‌کند. حامی به‌دلیل مشکلات مالی، به‌دنبال کار می‌گردد و به‌دلیل تنهایی زیاد، به دختر همسایه‌ی خود حوری دل می‌بندد. حوری دختری است که از طرف خانواده طرد شده و در پستوی خانه زندانی است. بدن حوری از زاویه‌ی نگاه حامی روایت می‌شود؛ روایتی که می‌تواند ابعاد دیگری از این کلیشه‌های جنسیتی را درباره‌ی حوری و حامی مشخص کند. ما در این رمان، همان‌طور که حامی از طریق یک درِیچه‌ی کوچک با حوری ارتباط برقرار می‌کند و شناختش از او به‌صورت محدود و پازل‌گونه پیش می‌رود، به شناختی محدود از حوری می‌رسیم و جز نمونه‌هایی که به آشپزی کردن یا قالی‌بافی حوری اشاره می‌شود، کمتر نمودی از توانایی بدنی او شاهد هستیم.

۲. نشانه‌های فیزیکی (زیبایی)

اما در این رمان‌ها، به زیبایی ظاهری سوژه‌های زن اشاره می‌شود، تاجایی که بخش عمده‌ای از اهداف پیگیری بدنمندی سوژه را به خود معطوف می‌کند. این در تقابل با نشانه‌های نادری که از توانمندی بدنی سوژه‌های زن گفته می‌شود، درخور تأمل است. در رمان *سایه هیولا*، تأکید بیش از حد بر زیبایی مارال را شاهد هستیم و به‌نوعی، نویسنده بدن او را به بدنی جنسی شده تقلیل داده است. این تأکید بر زیبایی مارال، نشان می‌دهد از سرمایه فیزیکی‌ای برخوردار است که می‌تواند هویت او را در برابر ارزش‌های اجتماعی اطرافش تعریف کند. اما این زیبایی روند هویت‌یابی سوژه را در آستانه‌ی نوجوانی تحت‌تأثیر قرار می‌دهد و به بازتعریف سوژه از دیدگاه کلیشه‌ای مردانه می‌انجامد و روند هویت‌یابی او را در مسیر دیگری می‌اندازد. حتی پدر مارال وقتی به زندان می‌افتد و فرزندان را به افرا (خواستگار دخترش) می‌سپارد، به او می‌گوید که مارال را مانند کودک نبیند: «اگر استعدادهای مارال را کشف کرده باشی، او را بیشتر درک خواهی کرد، تنه‌ایش نگذار. هر سه را اول به خدا می‌سپارم بعد به تو.

مارال سن و سالش کمه ولی یک خانم تمام‌عیاره» (جهانگیریان، ۱۳۹۴: ۱۹۴). تأکید بر «خانم بودن» مارال، مجوزی است برای ازدواج او در نوجوانی و پذیرش نقش‌هایی که او را از فضای نوجوانی دور می‌کند. گویی در این رمان، فقط گفته می‌شود که مارال شانزده‌ساله است؛ اما با این روایت‌ها، به‌گونه‌ای بر ازدواج او در نوجوانی صحنه گذاشته می‌شود. حتی متلک‌های دیگران و شوخی‌هایی که در آن مارال «عروس» خطاب می‌شود، همگی به‌گونه‌ای احساسات زنانگی زودهنگام مارال را بیدار می‌کنند. مارال از دید دیگران نیز، سوژه‌ای با بدنی جنسی‌شده است. در قسمت‌های مختلف رمان، او هرکجا که می‌رود، کسی هست که به او نظر داشته باشد و گلویش پیش او گیر کند. حتی سربازی که ننگهان زندان است و شاید چند دقیقه مارال را دیده باشد: «کنجکاوی سرباز برای دیدن افرا بیشتر می‌شود. دلش بدجوری گیر کرده پیش مارال، ولی مردد است» (همان، ۱۹۴). اما نمونه بارز این نگاه‌های جنسی‌شده به مارال، دیباج است؛ مردی که سی سالی از مارال بزرگ‌تر است و زن دارد و در ازای خون‌بهای پدرش، بنا بر قانون‌های قوم و قبیله‌ای، در پی تصاحب مارال است: «دیباچ، مارال و تایماز را برای اولین بار است که از نزدیک می‌بیند. یک‌سر خیره شده به مارال. پلک نمی‌زند و چشم از او نمی‌گرداند» (جهانگیریان، ۱۳۹۴: ۲۱۶). این نوع نگاه و توصیف را در رمان جنگ که تمام شد بیدارم کن نیز می‌بینیم. نگاه حامی به ظاهر حوری و ارتباطش با او، نگاهی جنسی‌شده است. حامی به ظاهر حوری و زیبایی او اشاره‌های مستقیمی می‌کند. برای مثال می‌گوید: «آبشار صبح که از دریچه‌ی سقف ریخت توی انباری، همه‌ی قرص صورت حوری را توانستم ببینم. چشم‌ها، ابروها، بینی، دهان و نیمی از چانه و همین‌ها برای من کافی بود تا باور کنم این دنیا خیلی هم زشت نیست.» (جهانگیریان، ۱۳۹۰: ۲۴)

اما زیبایی حوری فقط به‌صورت آشکار توصیف نمی‌شود، بلکه از این هم فراتر می‌رود و نشانه‌های آشکاری از جذابیت جنسی حوری برای حامی از نگاه او روایت می‌شود؛ برای مثال، حامی احساس خود را از درک حضور حوری در عسلی، چنین روایت می‌کند: «به برق چشم‌ها و هرم نفسش عادت کرده‌ام. وقتی مدتی طولانی صورتش را می‌چسباند به عسلی و باهم حرف می‌زنیم، تنوره‌ی عسلی آن قدر داغ می‌شود که می‌توانم روی دیواره‌ی آن نان بپزم.» (همان، ۲۸) یا «دستش را از عسلی رها می‌کند توی دست‌هایم، دیگر صورتش را نمی‌بینم. کاش این دریچه آن قدر بود که سر حوری از آن می‌گذشت. دستش چقدر سفید است!» (همان). با توجه به آنچه گفته شد، کنش‌مندی و مقاومت را در برابر این تقابل بین توانمندی و زیبایی بدنی در این رمان‌ها شاهد نیستیم. سوژه‌های زن در همین قالب بدنی و مفهوم زیبایی نقش ایفا می‌کنند و کمتر کنشگری متفاوتی از آن‌ها شاهد هستیم. این مسئله با توجه به جنسیت سوژه‌ها، درخور تأمل است.

۲-۴- نشانه‌های زبانی

در رمان‌های بررسی‌شده، نشانه‌های جنسیتی مربوط به بدن سوژه، در لایه‌های زبانی و زیبایی‌شناختی اثر به‌طور کامل مشهود است. این مسئله نشان می‌دهد حتی در بخش‌هایی که نشانه‌های محتوایی آشکاری دیده نمی‌شود، نشانه‌های ساختاری در ژرف‌ساخت آثار، تنیده شده‌اند و ضرورت واکاوی نشانه‌ها را هرچه بیشتر نشان می‌دهند. این نشانه‌ها به نقش‌هایی اشاره می‌کند که به سوژه‌های زن تحمیل می‌شود و درنهایت به کنترل بدن سوژه‌ی زن منجر شده است. آنچه مسلم است، در هر رمانی که می‌توان رابطه‌ای معنادار میان نشانه‌های زبانی و گفتمان مسلط رمان یافت، ردپای گفتمان جنسیت دیده می‌شود. مسئله‌ی درخور توجه این است که آشکارترین نشانه‌های زبانی در خدمت گفتمان مسلط جنسیت را می‌توان در این رمان‌ها دید که به کنترل بدن سوژه می‌انجامد.

مهم‌ترین بخشی که در ژرف‌ساخت اثر و شاید فراتر از آن بتوان گفت در ژرف‌ساخت جامعه نیز رخنه کرده است، همین نشانه‌های زبانی است که به‌طور مطلق در خدمت گفتمان جنسیت قرار گرفته است. نوع استعاره‌سازی‌ها و نمادها، به‌طور کامل در شکل‌گیری مفهوم بدن زنانه در سوژه‌های زن نقش دارد و در رمان‌ها به شکل‌های گوناگون دیده می‌شود. اولین و مهم‌ترین آن‌ها، ساخت استعاره‌هایی است که بدن زنانه را در ساحتی جنسی شده قرار می‌دهد که بیشترین نموده‌های آن را می‌توان در دو اثر بررسی‌شده از عباس جهانگیریان (سایه هیولا، جنگ که تمام شد بیدارم کن) دید که می‌تواند نشانه‌های معناداری برای بررسی جهان‌بینی نویسنده و آسیب‌شناسی نوع نگاه او در اختیار منتقد قرار دهد.

در رمان سایه هیولا، هرچند نشانه‌هایی مبنی بر شکل‌گیری سوژگی دارای عاملیت در مارال دیده می‌شود؛ اما این عاملیت در ساختارهای زبانی، بیشتر نشانه‌هایی معنادار از شکل‌دهی سوژه‌ای است که در نقش مادری، سوژه‌ای مقید به شمار می‌رود. در نشانه‌های زبانی متن، بیشتر مارال را شبیه «طعمه»^۱ی روایت می‌کند که شکارچیان در کمین اویند. نام «مارال» باتوجه به بافت متن که بیشتر حول محور انقراض حیوانات است، به نوعی به گسترش همین طرحواره کمک می‌کند که او را طعمه‌ای در چنگال شکارچیان ببینیم؛ برای مثال، دیباج در مواجهه با مارال با خود می‌گوید: «آهو با پای خودش قدم به خانه و زندگی من گذاشته و این همان فرشته‌ای است که قرار است برایم فرزند بیاورد. فرزند پشت فرزند.» (جهانگیریان، ۱۳۹۴: ۲۱۷) «دیباج احساس گرگی دارد که بره‌ای را در اختیار گرفته و بیشتر میل به بازی با او دارد تا خوردن و بلعیدنش را.» (همان، ۲۱۷)

گویی مارال، همان «مَرال» باارزشی است که در این رمان، محیط‌بان‌ها در پی حفاظت از آن هستند و شکارچیان در کمین او. این طرحواره‌ی شکار و شکارچی، هرچه بیشتر به کلیشه‌های جنسیتی در متن دامن زده است. این‌ها مفاهیمی استعاری هستند که تنها در ساختار زبانی رمان باقی نمی‌مانند، بلکه ساختار اندیشه و عملکرد ما را نیز بازمی‌تابانند. اما این مفاهیم، به‌گونه‌ای نمادین، در تجربه‌ها و نظام‌های استعاری ما که روزمره از آن‌ها استفاده می‌کنیم، ریشه دارند. مردان شکارچی و زنان طعمه‌شده؛ استعاره‌های نمادینی که کلیشه‌ی مردانگی هژمون^۱ و زنانگی فرودست^۲ را در اندیشه‌ی سنتی ریشه‌دار ما نشان می‌دهد. به‌همین دلیل، زن در این ساختار استعاری، نیاز به حامی دارد و نمی‌تواند آزاد از ساختارهایی که احاطه‌اش کرده است زندگی کند: «مارال آهوبره‌ی رمیده‌ای است که از هر طرف بدود، سرش می‌خورد به دیوار بلند حصار دیباج.» (همان، ۲۱۹)

همان‌طور که این توصیف نشان می‌دهد، کنش‌های مارال در این ساختار استعاری، تلاش‌های شکار برای رهایی از شکارچی است که به ناگزیر در دام او می‌افتد. انسان‌زدایی از بدن سوژه و نشانیدن آن در ساختاری استعاری که او را در طرحواره‌ی زنانگی فرودست می‌نشانند، طرح‌ریزی رمان در مسیر تک‌گفتمان خاصی است که می‌کوشد با دیدی انتقادی به آن بنگرد، اما در مرکز‌گرایی گفتمانی آن تنیده شده است. «دیباج کم‌کم از سرکشی‌های مارال به خشم می‌آید، اما ترجیح می‌دهد او را به حال خود بگذارد تا شاید دست زمانه رامش کند.» (جهانگیریان، ۱۳۹۴: ۲۵۶)

در رمان دیگر، جنگ که تمام شد بیدارم کن، حامی از زاویه‌ی نگاهی مردانه، زیبایی‌های حوری را روایت می‌کند. او حوری را به دلیل نامش، همچون حوری‌های بهشتی و فرشته‌ها می‌داند و شاید این دلیلی باشد بر اینکه در زندگی واقعی نیز او را مانند یک حوری، نماد زیبایی و تسلیم بودن بداند. «حوری را خدا از بهشت فرستاده برای من که به رویم نیشخند نزند و نگوید که تو را خیال برداشته پسر...!» (جهانگیریان، ۱۳۹۰: ۲۱)

او حوری را شخصیتی موافق با خود می‌داند که قرار است همه‌ی کنش‌هایش در تأیید رفتار حامی باشد و همان‌طور که پیش از این نیز گفته شد، حوری در همین طرحواره خود را تعریف می‌کند و با گفتن «من حوری توأم»، بر طرحواره‌ی تسلیم‌بودن خود در برابر حامی مهر تأیید می‌زند. «دست از پا خطا نمی‌کنم. دست به هیچ گناهی نمی‌زنم... این‌ها چیزهایی است که حوری، بی‌آنکه به زبان بیاورد، از من می‌خواهد. شاید هم او از من نمی‌خواهد، بلکه یک فرشته است که می‌خواهد سرشت مرا پاک کند و حوری دستیار اوست برای این پاکی؛ مگه نه اینکه حوری خودش یک فرشته است!» (همان، ۹۵)

تشبیه حوری به فرشته‌ای معصوم و تسلیم در برابر حامی، ذهنیت هردو را نسبت به خود شکل می‌دهد؛ اندیشه‌هایی که سنت‌ها در برساخت آن نقش دارند. همچنین می‌توان به توصیف‌هایی اشاره کرد، که صرفاً در وصف زیبایی حوری بیان می‌شوند و تأکید بر این طرحواره‌ی زنانگی (زیبایی)، مجموعه‌ی تفکر سنتی و مردانه‌ی حامی نسبت به حوری را نشان می‌دهد.

«با صدای عروسکی‌اش گفت: دستت درد نکنه، داشتم از تشنگی هلاک می‌شدم.» (همان، ۲۰)

«صدایش مثل موسیقی بود و نفسش مثل نسیم سحرگاهی براسان.» (همان، ۲۰)

«اصلاً موسیقی خود حوری است. حنجره‌اش پر از ساز است انگار.» (همان، ۲۱)

1. hegemonic masculinity

2. inferior femininity

بی شک صدایی که عروسکی و همچون نوای موسیقی دانسته می‌شود، نمی‌تواند ویژگی‌های انسانی داشته باشد و بتواند فعالانه برای زندگی خود بجنگد. در جایی دیگر نیز وقتی حوری از ترس ازدواج ناخواسته با پیرمرد همسایه، از حامی کمک می‌خواهد، حامی او را «آهوپی رمیده» می‌خواند: «بیشتر مثل آهوپی است که از ترس پلنگی رمیده و پناه آورده به من.» (همان، ۶۳)

آهو نامیدن حوری، همان طرحواره‌ی آسیب‌پذیر بودن حوری را نشان می‌دهد و اینکه به حامی پناه آورده نیز نشان می‌دهد حامی خود را در همان طرحواره‌ی حمایتی و فعال می‌بیند. این مسئله، نشان‌دهنده‌ی دیدگاه جامعه به زنان است و رفتارهایی که برای بهنجارسازی زنان انجام می‌گیرد؛ در رمان جنگ که تمام شد بیدارم کن، حوری در بخش دیگری از رمان نیز، خود را به «آب» و حامی را به فردی «تشنه» تشبیه می‌کند و می‌گوید:

– من اگه بیام پیش تو، تو از من سیر نمی‌شی؟

– مگه آدم می‌تونه از تو سیر بشه؟

– توی یکی از کتاب‌ها که بهم دادی، نوشته بود آدم وقتی تشنه است، بیشتر به آب فکر می‌کنه.

– تو آب شوری! آب شور و هرچی آدم بخوره تشنه‌تر می‌شه!

– پس مراقب خودم باشم. (جهانگیریان، ۱۳۹۰: ۱۸۲)

گویی در این روایت، حوری نیز در طرحواره‌ی «کالانگاری»، خود را تعریف می‌کند. این نوع توصیف از سوژه‌ای با جنسیت زنانه، نشان از تصورات کلیشه‌شده‌ای می‌دهد که زن را کالایی مصرفی می‌داند. همچنین، زنانگی در میانه‌ی چنین استعاره‌هایی، جنسی‌شده به شمار می‌آید؛ استعاره‌ای که مردان را «تشنه» و «گرسنه» خطاب می‌کند که به دنبال «سیر شدن» هستند و زنان استعاره از آنچه که می‌تواند سیراب کند. تعریفی که در روایت کاملاً عادی‌شده بین سوژه‌ها به کار می‌رود و نشان می‌دهد در واقعیت نیز کاربرد چنین استعاره‌هایی چنان عادی شده‌اند که حساسیت‌برانگیز نمی‌نمایند. اما در رمان نوجوانی که گفتمان‌های مسلطی را به نوجوان انتقال می‌دهد، آن‌هم در فضایی احساسی و عاطفی، می‌تواند تأثیر بیشتری داشته باشد.

۳-۴- نشانه‌های بهنجارساز

فوکو بر تأثیر نیروهای قدرت و گفتمان‌ها بر بدن تأکید دارد. بدن یکی از ملاک‌هایی است که برداشت فرد از آن به شکل‌دهی هویت او منجر می‌شود؛ به عقیده فوکو، «بدن را باید کانون شماری از فشارهای گفتمانی تلقی کرد: بدن پایگاهی است که گفتمان‌ها در آن مستقر می‌شوند؛ بدن جولانگاه مبارزه با گفتمان‌هاست» (میلز، ۱۳۹۲: ۱۳۲). او بر آن است که بدن یکی از پایگاه‌های کشاکش‌های گفتمانی است که در آن، هم قدرت اعمال می‌شود و هم در برابر قدرت مقاومت می‌شود. فوکو می‌نویسد: «یکی از نخستین پیامدهای قدرت این است که بدن‌های خاص، حالت‌هایی خاص، گفتمان‌هایی خاص، امیالی خاص، هویت افراد را بر سازند و آن‌ها را به‌عنوان فرد شکل دهند» (همان، ۱۳۴). او همچنین معتقد است این کنترل و انضباط بدن در دست گروه خاصی نیست و در فرایند قدرت غیرمتمرکز، میان افراد جامعه وجود دارد.

در یک باهم‌نگری می‌توان گفت در هیچ‌یک از این رمان‌ها، بدن سوژه، خارج از چارچوب گفتمان‌ها و ارزش‌ها شکل نگرفته است. در هریک از این رمان‌ها می‌توان نشانه‌هایی را یافت که بدن زنانه، تحت کنترل و انقیاد جامعه قرار گرفته است؛ جامعه‌ای که خانواده، سنت‌ها و حکومت‌ها و قوانین را شامل می‌شود. نموده‌های این کنترل و تلاش برای بهنجارسازی سوژه را با نشانه‌های مختلفی در رمان‌ها می‌شود نشان داد. از غیرت‌داشتن مردان بر زنان تا انواع خشونت‌های خانگی را می‌توان برشمرد.

در رمان سایه هیولا، در چند جای رمان بر «غیرت داشتن» تایماز روی خواهرش اشاره شده است. غیرت‌داشتن از نموده‌های بارز کنترل بدن سوژه است؛ جایی که گویی کسی از نزدیک، با نمود قدرتی که عرف جامعه بر آن صحنه می‌گذارد، در پی کنترل بدن سوژه برمی‌آید که نمود آن همیشه نظارت مرد بر بدن زن است. تایماز که چهار سال از مارال کوچک‌تر است، به او غیرت دارد و راوی نیز به‌گونه‌ای این رفتار را توجیه می‌کند؛ تا جایی که می‌گوید: «باآنکه چهار سال از مارال کوچک‌تر است، اما نسبت به او احساس بزرگی و برتری دارد» (جهانگیریان، ۱۳۹۴: ۲۸).

این «بزرگی و برتری» همان چیزی است که داشتن جنسیتی مردانه برای او به ارمغان آورده است. او همچنین هنگامی که احساس افرا را به مارال می‌فهمد، در پی کنترل رابطه آن‌ها برمی‌آید: «افرا با احتیاط به مارال نزدیک می‌شود. نمی‌خواهد غیرت و حساسیت تایماز را تحریک کند. می‌داند پسرها در این سن روی خواهرشان تعصب دارند و نباید این دیو خفته بیدار شود!» (همان، ۹۲). این غیرت و حساسیت از دید راوی توجیه‌پذیر است: «افرا با احتیاط به مارال نزدیک می‌شود. نمی‌خواهد غیرت و حساسیت تایماز را تحریک کند. می‌داند پسرها در این سن روی خواهرشان تعصب دارند و نباید این دیو خفته بیدار شود!» (همان).

غیرت‌داشتن نشانه‌ای از کنترل بدن سوژه و بخشی از فرایند بهنجارسازی اوست تا در مسیر مشخص ارزش‌های اجتماعی از پیش تعیین شده گام بردارد؛ کنترلی که جنسیت زنانه مارال به او تحمیل می‌کند، تا به طرحواره‌ی فرودستی او دامن بزند. بدن مارال هرچند با نشانه‌هایی محدود، اما تنیده در کلیشه‌ها تحت انقیاد قرار می‌گیرد.

مارال در نهایت برای گرفتن رضایت، به تشویق دیگران، تن به ازدواج با دیباج می‌دهد و به‌نوعی در خانه او اسیر می‌شود تا فقط قالی بافی کند. گویی تن او دچار انقیاد می‌شود و کنش‌هایش محدود به زنانگی سنتی. مارال در زندگی با دیباج، تن رهاش را، آنچه از هویت نوجوانی‌اش باقی مانده بود، از دست می‌دهد. اما راوی به جنبه‌های دیگر زنانگی او اشاره می‌کند تا به‌نوعی به طرح‌واره «دست‌نخوردگی» یا «باکرگی» او اشاره کند.

«دیباج طاقت نمی‌آورد. می‌کوشد از مارال دلجویی کند، اما او مقاومت می‌کند و در را باز نمی‌کند. دیباج دست بر نمی‌دارد. دیباج در این چهل روز به مارال دست‌درازی نکرده و ترجیح می‌دهد او را آن‌قدر به حال خود واگذارد تا زمانه اهلی و رامش کند. تجربه به دیباج می‌آموزد که سخت‌گیری و خشونت، مارال را چموش‌تر می‌سازد» (۲۵۹).

بدن سوژه در این رمان، بدنی است نماینده جنسیت زنانه و کلیشه‌هایی که سنت‌ها برای آن ساخته‌اند. زیبایی او و تأکید بر آن و آنچه بدن سوژه را در قالب‌های سنتی و جنسیتی قرار می‌دهد، همگی از زاویه نگاهی مردانه رخ می‌دهد. بدن سوژه در این رمان، نماینده انقیاد سوژه و رکود عاملیت‌های او در مسیری جنسیت‌زده است.

مسئله‌ی «تعصب‌داشتن» و «غیرت‌داشتن» مردانه، در رمان جنگ که تمام شد بیدارم کن، به‌طور غیرمستقیم درباره‌ی پدر حوری روایت می‌شود و به‌طور مستقیم در رفتار برادرش نشان داده می‌شود. این بازنمایی، بخشی از این کنترلی است که متأثر از جامعه رخ می‌دهد؛ برای مثال در بخشی از رمان، حامی و میرصادق، برادر سرباز حوری، شاهد کشته‌شدن پسری از همان محله هستند که توسط برادران دختری که دوستش داشته، کشته شده است. میرصادق این رفتار را توجیه می‌کند و در این باره می‌گوید: «پس می‌خواستی چلو کباب بهش بدنند؟ بادش بزند و ماساژش بدنند! من هم بودم همین کارو می‌کردم. طناب می‌انداختم دور گردنش دارش می‌زدم. میرصادق وقتی دارد این حرف‌ها را می‌زند، طوری زل می‌زند به گردنم که انگار دارد برای خفه کردنم بی‌تابی می‌کند.» (جهانگیریان، ۱۳۹۰: ۶۰)

گویی این رفتاری است که جامعه و سنت‌های جامعه از مردان توقع دارد و رفتاری غیر از این، ترس از پذیرش «داغ ننگ» را با خود به‌همراه دارد.

در رمان جنگ که تمام شد بیدارم کن، همچنین با خانواده‌ای هژمون مواجه هستیم که نمود آشکار آن کتک‌خوردن حوری است. کتک‌ها و خشونت‌هایی که به دلیل قدرت زیاد عقاید سنتی خانواده رخ می‌دهد؛ پدری که به‌طور آشکار می‌گوید داشتن فرزند دختر برایش دردسر و حرف و حدیث به‌دنبال دارد. بدن سوژه‌ی زن به دلیل ترس از آلوده‌شدن به گناه، در پستوی خانه پنهان می‌شود و تحت انقیاد قرار می‌گیرد. حوری راهی به بیرون ندارد و تنها راه ارتباط او، دریچه‌ای است که از طریق آن با حامی در ارتباط است. کنترل کامل سوژه‌ی دختر که خود نیز در برابر آن تسلیم است و آن را پذیرفته است که نشان از قدرت آشکار سنت در به حاشیه راندن سوژه‌ی زن و اختگی آن دارد. چنان‌که حوری، رفتار پدرش را این‌گونه توجیه می‌کند: «عادت کرده‌ام. دست خودش نیست. بدبینه. از دختر بدش می‌آد. می‌گه ای کاش به‌جای این چهارتا دختر، چهار تا پسر کور و کر داشتم! همین الآن می‌گفت بی‌خود نبود زمانای قدیم، عربا دخترا رو زنده‌به‌گور می‌کردن!» (جهانگیریان، ۱۳۹۰: ۱۷)

حوری به طحاره‌ی زنانگی و تسلیم تن داده است و هویت زنانه‌ی خود را در مرتبه‌ای پایین‌تر از مردان شناخته و پذیرفته است. او متأثر از قدرت سنت و هویت دینی، جامعه‌پذیر شده است و حتی در برابر حامی، همان رفتار و عقاید را تکرار می‌کند: ...ما نه تلویزیون داریم، نه رادیو.

چرا؟

چه می‌دونم! آقام می‌گه تلویزیون و رادیو حرومه.

تو حرفای آقاجونت رو قبول داری؟

من چه می‌دونم! من که آقا نیستم. این چیزها رو آقاها می‌دونند!

همه‌ی آقاها الان توی خونه‌شون، هیچی نباشه، یک تلویزیون هست.

لابد یه چیزی هست که می‌گن معصیت داره. (همان، ۴۴)

حوری به پذیرش برتری هویت مردانه رسیده است و حتی در برابر حامی، همان رفتار و عقاید را تکرار می‌کند و حاضر نیست طور دیگری ببیند. حتی وقتی حامی، او را متوجه واقعیت‌های اطرافش می‌کند، متأثر از گفتمان پرنسنت، با گفتن «معصیت دارد»، امکان گفت‌وگو را از هر دویشان می‌گیرد؛ ظرفیت‌های پذیرش تفکری متفاوت که گفتمان مسلط سنت، آن را کور می‌کند و حوری خود نماینده‌ای از این تفکر و پذیرش آن است.

پنهان کردن حوری و منع او از رفتن به مدرسه (حضور در جامعه)، به حاشیه‌راندن^۱ و کنترل مستقیم بدن اوست. این تلاش برای ضابطه‌مند کردن بدن سوژه است که به‌ویژه برای زنان در سن بلوغ و نوجوانی بیشتر رخ می‌دهد. حوری یا تحت کنترل مردان خانواده خود (پدر و برادران) قرار دارد یا باید ازدواج کند و تحت کنترل مردی دیگر (شوهر) قرار بگیرد؛ در غیر این صورت، محکوم به طردشدگی و زندانی شدن است.

این مسئله و ترس از دیدگاه جامعه و نقش پرنسنت در کنترل و انضباط بدن سوژه، نشان می‌دهد دیگر بدن سوژه، بدنی فردی و آزاد نیست که به خود او تعلق داشته باشد. نکته‌ی درخور اهمیت، انفعال حوری و پذیرش این کلیشه‌هاست. او راه رهایی خود را در ازدواج با حامی می‌بیند و همان‌طور که پیش از این گفته شد، این رهایی برای او در تعلق داشتن بدنش و دادن حس مالکیت به حامی خلاصه می‌شود. او در جای جای رمان، خود را متعلق به حامی می‌داند و رهایی او، شکستن فضای سنتی تنیده شده در اطرافش نیست، بلکه تن دادن به سنت‌ها، در قالبی عاشقانه است.

«یک‌بار به حوری گفتم: اون دنیا، توی بهشت، یه وقت نری قاتی حوریا! حوری گفت: من فقط حوری توأم.» (همان، ۱۶۶)

در این رمان‌ها در بعضی قسمت‌ها می‌توان به کلیشه‌های جنسیتی و تقابل‌سازی بین سوژه‌های زن و مرد اشاره کرد. این تقابل در بین سوژه‌ی دختر و پسر رمان، به‌صورت پرنسنت وجود دارد. این تقابلهای کلیشه‌ها در رمان‌های دیگر نیز کم‌وبیش تکرار می‌شود؛ در سایه هیولا، آنجا که گفته شد مارال از رفتن به مسابقات سوارکاری منع می‌شود. اما نکته‌ی درخور اهمیت این است که در بسیاری از این رمان‌ها، سوژه‌ها به سمت ابژگی و پذیرش مفهوم ارزشی بدن زنانه پیش می‌روند یا کنش‌هایی ناتمام دارند. مارال تن به ازدواجی ناخواسته می‌دهد و توسط مردی دیگر، افرا، نجات می‌یابد، حوری همه‌ی زندگی را از دریچه‌ی نگاه حامی می‌بیند.

این مسئله و ترس از دیدگاه جامعه و نقش پرنسنت در کنترل و انضباط بدن سوژه، نشان می‌دهد دیگر بدن سوژه، بدنی فردی و آزاد نیست که به خود او تعلق داشته باشد. موسوی در این باره می‌گوید: «امروزه بدن محکومان، دارایی شاه نیست، دارایی و مایملک جامعه است. بدن تبدیل به مالکیتی جمعی شده است که جامعه با مراقبت‌ها و انضباط ویژه‌ی خودش، آن را تحت کنترل و تسلط خود درآورده است.» (موسوی، ۱۳۹۷: ۷۳).

^۱. marginalization

۵- بحث و نتیجه‌گیری

در بررسی نشانه‌های بدن، می‌توان گفت گفتمان جنسیت‌محور در برساخت بدن سوژه‌ها نقش دارد و سوژه‌ها خارج از این گفتمان نیستند. تعریف روشن و مشخصی را از ظاهر و پوشش زنان در رمان‌ها شاهد نیستیم؛ اما نکته‌ی درخور توجه این است که زنان در این فضای گفتمانی، با بدن‌هایی جنسی‌شده و بدن‌های کاملاً تحت انقیاد توصیف شده‌اند و کمترین نشانه‌هایی از توانمندی‌های بدنی سوژه‌های زن داریم. نشانه‌های زبانی نیز به‌طور مطلق در خدمت گفتمان قدرت و جنسیت قرار گرفته است. استعاره‌های کالا انگاری زنان، در دو رمان *سایه هیولا* و *جنگ که تمام شد بیدارم کن*، زنان با دیدگاهی استعاری شده، همچون طعمه در جایگاه تسلیم محض و آسیب‌پذیری قرار گرفته‌اند که با نشانه‌های (آهو و شکار، حامی و حوری، آب و تشنگی و...) توصیف شده‌اند. بیشتر مثال‌های پیش‌گفته نشان می‌دهد، نوعی انسان‌زدایی از زنان در این رمان‌ها وجود دارد که در استعاره‌ها و تشبیه‌ها گنجانده شده و شاید به‌دلیل طبیعی به‌شمار رفتن آن‌ها کمتر به چشم آمده باشند.

در این رمان‌ها بدن‌های آزاد و رهایی از سوژه‌های زن شاهد نیستیم و فراتر از آن اینکه، کنشی برای مقاومت در برابر این فضای به‌شدت گفتمانی‌شده رخ نمی‌دهد. این فضای تسلیم محض و تن‌دادن به کنترل خانواده و جامعه و سنت بر بدن سوژه‌ی زن، به‌گونه‌های مختلفی در طول تاریخ روایت شده است؛ سوژه‌های زن در طرحواره‌ی زنانگی فرودست، تسلیم محض فضای گفتمانی خود هستند و این بی‌کنشی، به‌گونه‌ای ناسوژگی زنانه را نشان می‌دهد. توجه به نشانه‌های مشترک در برساخت سوژگی زنانه در دو اثر مهم از عباس جهانگیریان، می‌تواند زمینه را برای آسیب‌شناسی نوع نگاه به سوژگی زن در رمان‌های نوجوان فراهم کند؛ چرا که در رمان نوجوان ایران، کمتر می‌توان سوژگی دارای عاملیت و مقاومت‌پیشه‌ای از دختران شاهد بود. این مسئله، باتوجه به مخاطبان این آثار که نوجوانان هستند و در ابتدای هویت‌یابی و درک لذت‌های ادبی، این برساخت‌ها از دختران نوجوان، در رساخت موضوعی عشق و عاطفه، می‌تواند تأثیری پنهانی اما مؤثر بر الگویابی دختران نوجوان داشته باشد. این نگاه جنسیت‌محور در رمان نوجوان ایران، بیشتر بر دختران متوجه است و این امر می‌تواند بیشتر بر شکاف گفتمانی جنسیت‌محور میان الگوهای کلیشه‌ای دختران و پسران، آن‌هم در بحرانی‌ترین دوره‌ی زیست اجتماعی آن‌ها منجر شود.

ملاحظات اخلاقی

پیروی از اصول اخلاق پژوهش

در مطالعه حاضر، فرم‌های رضایت‌نامه آگاهانه توسط تمامی آزمودنی‌ها تکمیل شد.

حامی مالی

هزینه‌های مطالعه حاضر توسط نویسندگان مقاله تأمین شد.

تعارض منافع

بنا بر اظهار نویسندگان، مقاله حاضر فاقد هرگونه تعارض منافع بوده است.

منابع

- استیونز، جیمز هانت. (۱۳۸۷). جنسیت و نوع ادبی. *دیگرخوانی‌های ناگزیر*، مرتضی خسرونژاد، تهران: کانون پرورش فکری کودکان و نوجوانان.
- البرزی، محبوبه و احمدی، نادیا. (۱۳۹۴). تحلیل مؤلفه‌های تصویر بدن در دو رمان هستی و دو خرما نارس. *مجموعه مقالات همایش رمان نوجوان مرکز مطالعات ادبیات کودک دانشگاه شیراز* (ص. ۱۷۰). شیراز: دانشگاه شیراز.
- بهمدی مقدس، نجمه؛ زرقانی، مهدی و یعقوبی جنبه‌سرای، پارسا. (۱۳۹۵). بررسی جنسیت در شعر کودک و نوجوان از منظر جامعه‌شناسی بدن. *مجله نقد و نظریه ادبی*. ۱(۲): ۱۰۵-۱۲۳.
- بی‌نظیر، نگین. (۱۳۹۸). تکنولوژی انضباطی و بدن برساخته در داستان‌های مدرسه، *مجله نقد و نظریه ادبی*. ۴(۲): ۲۷-۴۹.
- جوکاری، مهناز و حسام‌پور، سعید. (۱۳۹۹). سوژه‌گفتمانی در رمان نوجوان سایه هیولا. *روایت‌شناسی*. ۴(۸): ۱۱۳-۱۵۰.
- جهانگیریان، عباس. (۱۳۹۰). *جنگ که تمام شد بیدارم کن*. چاپ دوم، تهران: افق.
- جهانگیریان، عباس. (۱۳۹۴). *سایه هیولا*. تهران: کانون پرورش فکری کودکان و نوجوانان.
- چندلر، دانیل. (۱۳۸۷). *مبانی نشانه‌شناسی*. ترجمه مهدی پارسا، تهران: سوره مهر.
- زرقانی، مهدی. (۱۳۹۸). *تاریخ بدن در ادبیات*. تهران: سخن.
- ساسانی، فرهاد. (۱۳۸۹). *معناکاوی: به‌سوی نشانه‌شناسی اجتماعی*. تهران: علم.
- علیگو، محمود؛ موحد، مجید و حمیدی‌زاده، احسان. (۱۴۰۱). مطالعه جامعه‌شناختی نسبت ابعاد چهارگانه هویت (مطالعه موردی نوجوانان شهر سنندج). *مجله جامعه‌شناسی فرهنگ و هنر*. ۴(۲): ۱۲۸-۱۴۶.
- فوکو، میشل. (۱۴۰۰). *مراقبت و تنبیه، تولد زندان*. ترجمه‌ی نیکو سرخوش و افشین جهان‌دیده، تهران: نب.
- کریگان، کیت. (۱۳۹۶). *جامعه‌شناسی بدن*. ترجمه محسن ناصری‌راد، تهران: نقش‌ونگار.
- گیدنز، آنتونی؛ و بردسال، کارن. (۱۳۹۴). *جامعه‌شناسی*. ترجمه حسن چاوشیان، تهران: نی.
- لوپروتون، داوید. (۱۳۹۶). *جامعه‌شناسی بدن*. ترجمه ناصر فکوهی، تهران: ثالث.
- محمدپور، احمد. (۱۳۹۲). *روش تحقیق کیفی ضد روش* ۱ و ۲. تهران: جامعه‌شناسان.
- مراقی، مهشید؛ خانیکی، هادی. (۱۴۰۱). تحلیل نشانه‌شناختی بدنمندی در کاربران زن اینستاگرام، مطالعه موردی دو طراح لباس (آناشید حسینی و الهه جهادگر). *مجله جامعه‌شناسی فرهنگ و هنر*. ۴(۱): ۳۵-۵۳.
- موسوی، منصوره. (۱۳۹۷). *زننگی و بدن (نگاهی جامعه‌شناسانه به بلوغ)*. چاپ سوم، تهران: مروارید.
- میلز، سارا. (۱۳۹۲). *میشل فوکو*. ترجمه مرتضی نوری، چاپ دوم، تهران: مرکز.
- ون لیوون، تئو. (۱۳۹۵). *آشنایی با نشانه‌شناسی اجتماعی*. ترجمه محسن نوبخت، تهران: علمی.
- هالیدی، مایکل و حسن، رفیه. (۱۳۹۵). *زبان، بافت و متن (جنبه‌هایی از زبان در چشم‌اندازی اجتماعی نشانه‌شناختی)*. ترجمه مجتبی منشی‌زاده و طاهره ایشانی، چاپ دوم، تهران: علمی.

References

- Waskul, D., Vannini, P. (2016). *Body/embodiment: Symbolic interaction and the sociology of the body*. Routledge.
- Unger, R. (2020). *Representations: Social constructions of gender*. Routledge.
- Baker-Sperry, L., & Grauerholz, L. (2003). The Pervasiveness and Persistence of the Feminine Beauty Ideal in Children's Fairy Tales. *Gender and Society*, 17(5), 711-726.
- Taylor, F. (2003). Content Analysis and Gender Stereotypes in Children's Books. *Teaching Sociology*, 31(3), 300-311.
- Nikolajeva, M. (2016). Recent trends in children's literature research: Return to the body. *International Research in Children's Literature*, 9(2), 132-145.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی